

ΕΡΙΚ ΓΟΥΑΪΝΕΡ

ΤΟ
εξπρές
της
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

14 ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΔΙΝΟΥΝ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΖΩΗΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Το εξημέρες της φιλοσοφίας**
ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: The Socrates Express. Adventures in philosophy
Από τις Εκδόσεις Avid Reader Press, Νέα Υόρκη 2020
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Eric Weiner
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Έλλη Συλογίδου
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Σοφία Αλεξάκη
ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τζίνα Γεωργίου
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Σπυριδούλα Βονίτση

© Eric Weiner, 2020. All rights reserved.
Published by arrangement with the original publisher Avid Reader Press,
a division of Simon & Schuster Inc.
© Φωτογραφίας εξωφύλλου: CSA Images/Getty Images
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 2021

Πρώτη έκδοση: Ιούλιος 2021

Έντυπη έκδοση ISBN 978-618-01-3991-4
Ηλεκτρονική έκδοση ISBN 978-618-01-3992-1

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτίου.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε. | PSYCHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Από το 1979 | Publishers since 1979

Έδρα: Head Office:

Τατοΐου 121, 144 52 Μεταμόρφωση | 121, Tatoiou Str., 144 52 Metamorfossi, Greece

Βιβλιοπωλείο: Bookstore:

Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα | 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece

Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 | Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550

e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ΕΡΙΚ ΓΟΥΑΪΝΕΡ

ΤΟ

εξπρές

της

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση: Έλλη Συλογίδου

14 ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΔΙΝΟΥΝ ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΖΩΗΣ

Για τη Σάρον

«Αργά ή γρήγορα, η ζωή μάς κάνει όλους φιλοσόφους».

ΜΟΡΙΣ ΡΑΪΣΛΙΝ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή: Αναχώρηση	13
---------------------------	----

Μέρος Πρώτο: *Αυγή*

1. Πώς να σηκωθείς από το κρεβάτι σαν τον Μάρκο Αυρήλιο.....	25
2. Πώς να αναρωτηθείς σαν τον Σωκράτη	40
3. Πώς να περπατήσεις σαν τον Ρουσό.....	72
4. Πώς να δεις σαν τον Θορό.....	94
5. Πώς να ακούσεις σαν τον Σοπενχάουερ.....	124

Μέρος Δεύτερο: *Μεσημέρι*

1. Πώς να απολαύσεις σαν τον Επίκουρο	157
2. Πώς να δώσεις προσοχή σαν τη Σιμόν Βέλ.....	180
3. Πώς να παλέψεις σαν τον Γκάντι.....	214
4. Πώς να είσαι καλός σαν τον Κομφούκιο.....	251
5. Πώς να εκτιμήσεις τα απλά πράγματα σαν τη Σέι Σόναγκον	269

Μέρος Τρίτο: *Σούρουπο*

1. Πώς να μη μετανιώνεις για τίποτε σαν τον Νίτσε	295
2. Πώς να διαχειριστείς τις καταστάσεις σαν τον Επίκτητο	319
3. Πώς να γεράσεις σαν την Μποβουάρ.....	351
4. Πώς να πεθάνεις σαν τον Μοντέν.....	387
Επίλογος: Άφιξη.....	409

Σημειώσεις.....	415
Βιβλιογραφία	433
Ευρετήριο	449
Ευχαριστίες	461

Εισαγωγή

Αναχώρηση

Είμαστε πεινασμένοι. Τρώμε και ξανατρώμε και ξανατρώμε, αλλά εξακολουθούμε να πεινάμε. Όσο πιο πολύ τρώμε, τόσο πιο πεινασμένοι γινόμαστε.

Ορισμένες φορές βιώνουμε την πείνα ως αμυδρή παρουσία: άλλες φορές, όταν ο κόσμος είναι ανάστατος και ο φόβος κυριεύει τα πάντα, η πείνα γιγαντώνεται κι απειλεί να μας καταπιεί.

Απλώνουμε το χέρι για να πιάσουμε το έξυπνο κινητό μας. Τι θαυματουργό κατασκευάσμα! Με μια κίνηση του δαχτύλου μας μπορούμε να έχουμε πρόσβαση στο σύνολο της ανθρώπινης γνώσης: από την αρχαία Αίγυπτο μέχρι την κβαντική φυσική. Την καταβροχθίζουμε, αλλά ακόμα νιώθουμε πεινασμένοι.

Τι είναι αυτή η πείνα που δεν μπορεί να κορεστεί; Δε θέλουμε αυτό που νομίζουμε πως θέλουμε. Νομίζουμε πως θέλουμε πληροφορίες και γνώση. Αυτό δεν ισχύει. Υπάρχει διαφορά. Οι πληροφορίες είναι ένα κουβάρι από γεγονότα, η γνώση είναι ένα πιο οργανωμένο κουβάρι. Η σοφία ξεδιαλύνει τα γεγονότα, τα καθιστά κατανοητά και, το σημαντικότερο, προτείνει την καλύτερη αξιοποίησή τους. Όπως είπε ο Βρετανός μουσικός Μάιλς Κίνγκτον: «Γνώση είναι να γνωρίζεις ότι η ντομάτα είναι φρούτο. Σοφία είναι να μην την προσθέτεις στη φρουτοσαλάτα».¹ Η γνώση γνωρίζει. Η σοφία βλέπει.

Η διαφορά ανάμεσα στη γνώση και τη σοφία βρίσκεται στην

ουσία, όχι στον βαθμό. Η μεγαλύτερη γνώση δε μεταφράζεται απαραίτητα σε μεγαλύτερη σοφία και, στην πραγματικότητα, ενδέχεται να μας κάνει λιγότερο σοφούς. Μπορούμε να γνωρίζουμε πάρα πολλά και μπορούμε να παρανοούμε.

Η γνώση είναι κάτι που κατέχει κανείς. Η σοφία είναι κάτι που κάνει. Είναι μια δεξιότητα και, όπως συμβαίνει με όλες τις δεξιότητες, μπορεί κανείς να τη μάθει. Όμως, απαιτεί προσπάθεια. Το να περιμένει κάποιος να αποκτήσει σοφία κατά τύχη είναι σαν να περιμένει να μάθει να παίζει βιολί κατά τύχη.

Ωστόσο, ουσιαστικά αυτό κάνουμε. Ζούμε τη ζωή μας ελπίζοντας πως θα συλλέξουμε ψήγματα σοφίας αποδώ κι αποκειί. Στο μεταξύ, βρισκόμαστε σε σύγχυση. Μπερδεύουμε το επείγον με το σημαντικό, το φλύαρο με το βαθυστόχαστο, το δημοφιλές με το καλό. Και, όπως το θέτει ένας σύγχρονος φιλόσοφος, «ζούμε λάθος».²

Κι εγώ είμαι πεινασμένος – πιο πολύ από τον περισσότερο κόσμο, πιστεύω, λόγω της επίμονης μελαγχολίας που με συντροφεύει από τότε που μπορώ να θυμηθώ τον εαυτό μου. Κατά διαστήματα, προσπάθησα με διάφορους τρόπους να ικανοποιήσω την πείνα μου: με τη θρησκεία, την ψυχοθεραπεία, τα βιβλία αυτοβελτίωσης, τα ταξίδια και με έναν σύντομο –και αποτυχημένο– πειραματισμό με ψυχεδελικάμανιτάρια. Κάθε μέθοδος καταλάγιαζε την πείνα, αλλά ποτέ πλήρως και ποτέ για μεγάλο διάστημα.

Τότε, ένα πρωινό Σαββάτου, αποφάσισα να κατέβω στον κάτω κόσμο: δηλαδή στο υπόγειο του σπιτιού μου. Στον χώρο αυτό φυλάω τα βιβλία που κρίνονται ακατάλληλα για το καθιστικό. Εκεί, ανάμεσα σε τίτλους όπως *Τα αέρια που αφήνουμε* (*The Gas We Pass*) και *Οικονομική διαχείριση για ηλίθιους* (*Personal Finance for Dummies*), ξέθησα το βιβλίο *Η περιπέτεια της φιλοσοφίας* που έγραψε το 1926 ο Ουίλ Ντιράν. Ήταν ένα βιβλίο με

εκτόπισμα και όταν γύρισα το εξώφυλλο ένα σύννεφο σκόνης σηκώθηκε. Το καθάρισα κι άρχισα να διαβάζω.

Τα λόγια του Ντιράν δεν αποτέλεσαν για μένα κάποια εκπληκτική αποκάλυψη, δε με έκαναν να δω το Φως το Αληθινό. Ωστόσο, κάτι με ώθησε να συνεχίσω την ανάγνωση. Δεν ήταν τόσο οι ιδέες που περιείχονταν στο βιβλίο όσο το πάθος με το οποίο αυτές παρουσιάζονταν. Ο Ντιράν ήταν σαφώς ένας ερωτευμένος άνθρωπος, αλλά με ποιον; Με τι;

Η ελληνική λέξη «φιλόσοφος» σημαίνει «εκείνος που αγαπά τη σοφία». Ο ορισμός της λέξης δε λέει τίποτε για τον τρόπο απόκτησης σοφίας, όπως εξάλλου και η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας δε λέει τίποτε για τον τρόπο απόκτησης ευτυχίας. Μπορεί κανείς να αγαπά κάτι που δεν το έχει αποκτήσει και ούτε πρόκειται να το αποκτήσει ποτέ. Εκείνο που έχει σημασία είναι η επιδίωξή του να το αποκτήσει.

Την ώρα που γράφω αυτά τα λόγια, βρίσκομαι σε ένα τρένο. Είμαι κάπου στη Βόρεια Καρολίνα, ίσως και στη Νότια Καρολίνα, δεν είμαι σίγουρος. Στο τρένο είναι εύκολο να χάσει κανείς την αίσθηση του χώρου και του χρόνου.

Αγαπώ τα τρένα. Πιο συγκεκριμένα, αγαπώ τα ταξίδια με τρένο. Δεν είμαι, βέβαια, κανένας μανιακός με τα τρένα ώστε να λυσσάω από ενθουσιασμό μόλις δω, ας πούμε, μια μηχανή τρένου SD45 που κινείται με πετρέλαιο και ηλεκτρική ενέργεια. Με αφήνει αδιάφορο το βάρος σε τόνους και οι σιδηροτροχιές. Εμένα μου αρέσει η εμπειρία: αυτός ο σπάνιος συνδυασμός μεγέθους και άνεσης που μόνο το ταξίδι με τρένο παρέχει.

Το εσωτερικό ενός τρένου έχει χαρακτήρα αμνιακό. Έχει μια ευχάριστη ζεστασιά, ένα ζεστό φως. Τα τρένα με μεταφέρουν σε μια πιο ευτυχισμένη κατάσταση, πρότερη του συνειδητού. Σε μια εποχή πριν από τις φορολογικές δηλώσεις και την αποταμίευση για τα δίδακτρα του πανεπιστημίου και τον

προγραμματισμό για επισκέψεις στον οδοντίατρο και την κίνηση στους δρόμους. Σε μια εποχή πριν από τις Καρντάσιαν.

Η πεθερά μου πάσχει από τη Νόσο του Πάρκινσον σε προχωρημένο στάδιο. Πρόκειται για μια σκληρή ασθένεια που της στερεί τις δεξιότητες και τις αναμνήσεις της. Έχει ξεχάσει πολλά. Ωστόσο, διατηρεί πολύ ζωηρές αναμνήσεις από ταξίδια με τρένο όταν ήταν παιδί στα βόρεια της Πολιτείας της Νέας Υόρκης. Από το Όλμπανι στο Κόρνινγκ και το Ρότσεστερ και μετά πάλι πίσω στο Όλμπανι. Οι εικόνες και οι ήχοι και οι μυρωδιές επιστρέφουν στον νου της σαν να συνέβησαν μόλις χτες. Το τρένο έχει κάτι στη φύση του που πάντα μας συντροφεύει.

Η φιλοσοφία και τα τρένα ταιριάζουν καλά. Στο τρένο μπορώ να σκεφτώ. Δεν μπορώ να σκεφτώ στο λεωφορείο. Ούτε καν λιγάκι. Υποψιάζομαι πως αυτό έχει να κάνει με τη διαφορετική αίσθηση ή ίσως να σχετίζεται και με τους συνειρμούς μου: Τα λεωφορεία μου θυμίζουν τις διαδρομές της παιδικής μου ηλικίας στο σχολείο και την κατασκήνωση, μέρη στα οποία δεν ήθελα να πάω. Τα τρένα με πηγαίνουν εκεί που θέλω να πάω και το κάνουν με την ταχύτητα της σκέψης μου.

Ωστόσο, και η φιλοσοφία και τα τρένα έχουν κάτι το παρωχημένο πάνω τους: κάποτε ήταν ζωτικής σημασίας για την καθημερινότητά μας και τώρα έχουν μεταβληθεί σε γραφικούς αναχρονισμούς. Σήμερα λίγοι άνθρωποι παίρνουν το τρένο αν μπορούν να το αποφύγουν, και κανένας δε σπουδάζει φιλοσοφία αν οι γονείς του μπορούν να το αποτρέψουν. Η ενασχόληση με τη φιλοσοφία, όπως και το ταξίδι με το τρένο, είναι κάτι που οι άνθρωποι έκαναν σε πιο αθώες εποχές.

Είμαι συνδρομητής σε ένα περιοδικό που ονομάζεται *Φιλοσοφία τώρα*. Έρχεται κάθε δίμηνο μέσα σε έναν μεγάλο καφέ φάκελο, σαν να είναι πορνογραφικό περιοδικό. Πρόσφατα, ένας τίτλος έλεγε: «Είναι ο κόσμος ψευδαίσθηση;» Ένας άλλος ρωτούσε: «Αληθινό και αλήθεια σημαίνουν το ίδιο;» Όταν

τους διάβασα στη γυναίκα μου, έστρεψε το βλέμμα της προς τα πάνω. Για εκείνη, όπως και για πολλούς άλλους, τέτοιου είδους άρθρα συνιστούν την επιτομή του τι πηγαίνει στραβά στον τομέα της φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία θέτει παράλογα, άγνωστα ερωτήματα. Οι λέξεις «φιλοσοφία» και «πρακτικός» δε συναντιούνται επ' ουδενί.

Η τεχνολογία μάς παρασύρει ώστε να πιστέψουμε πως η φιλοσοφία δεν έχει πλέον σημασία. Ποιος χρειάζεται τον Αριστοτέλη, όταν υπάρχουν οι αλγόριθμοι; Η ψηφιακή τεχνολογία δίνει εξαιρετικές απαντήσεις στα απλά καθημερινά ερωτήματα –πού μπορώ να βρω το καλύτερο μπουρίτο στο Μπίο-σι; Ποια είναι η ταχύτερη διαδρομή για το γραφείο;– και υποθέτουμε πως είναι καλή και στα πιο μεγάλα. Αυτό δεν ισχύει. Η Siri μπορεί να εντοπίσει με επιτυχία το μαγαζί με τα μπουρίτο, αλλά αν τη ρωτήσει κανείς πώς μπορεί να τα απολαύσει καλύτερα εκείνη δε θα έχει τίποτε να απαντήσει.

Σκεφτείτε, επίσης, την περίπτωση ενός ταξιδιού με τρένο. Η τεχνολογία και ο αφέντης της, η επιστήμη, μπορούν να σας πουν την ταχύτητα του τρένου, το βάρος και τη μάζα του καθώς και γιατί το Wi-Fi συνεχώς κόβεται κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Η επιστήμη δεν μπορεί να σας πει εάν πρέπει να πάρετε το τρένο για να πάτε στη συνάντηση των συμμαθητών σας από το λύκειο ή για να επισκεφτείτε τον θείο Καρλ, ο οποίος πάντοτε σας εκνεύριζε αλλά τώρα είναι σοβαρά άρρωστος. Η επιστήμη δεν μπορεί να σας πει εάν είναι ηθικά αποδεκτό να προκαλέσετε σωματική βλάβη στο παιδί που ουρλιάζει κλοτσώντας ταυτόχρονα τη θέση σας. Η επιστήμη δεν μπορεί να σας πει εάν η θέα από το παράθυρό σας είναι ωραία ή βαρετή. Ούτε η φιλοσοφία μπορεί να σας το πει σε απόλυτο βαθμό, ωστόσο σας βοηθά να δείτε τον κόσμο μέσα από άλλο πρίσμα, και αυτό έχει πολύ μεγάλη αξία.

Στο κοντινό μου βιβλιοπωλείο παρατηρώ ότι υπάρχουν δύο τμήματα: «Φιλοσοφία» και δίπλα ακριβώς «Αυτομεταμόρφω-

ση». Σε ένα αντίστοιχο βιβλιοπωλείο στην αρχαία Αθήνα αυτά τα δύο τμήματα θα ήταν ένα. Η φιλοσοφία ήταν αυτομεταμόρφωση. Η φιλοσοφία είχε πρακτική διάσταση. Η φιλοσοφία ήταν θεραπεία. Φάρμακο για την ψυχή.

Η φιλοσοφία είναι θεραπευτική, όχι όμως με τον τρόπο που είναι θεραπευτικό ένα μασάζ με καυτές πέτρες. Η φιλοσοφία δεν είναι εύκολη. Δεν είναι ωραία. Δεν είναι καταπραϋντική. Θυμίζει περισσότερο επίσκεψη σε γυμναστήριο παρά σε σπα.

Ο Γάλλος φιλόσοφος Μορίς Μερλό-Ποντί αποκαλούσε τη φιλοσοφία «ριζοσπαστικό στοχασμό»³. Μου αρέσει ο τρόπος που προσδίδει στη φιλοσοφία τη φρεσκάδα και την οσμή κινδύνου που της αξίζει. Οι φιλόσοφοι κάποτε αποτύπωναν τη φαντασία του κόσμου. Είχαν ηρωική στάση. Ήταν πρόθυμοι να πεθάνουν για τη φιλοσοφία τους και κάποιοι, όπως ο Σωκράτης, το έκαναν. Τώρα το μόνο ηρωικό πράγμα είναι ο επικός αγώνας για ακαδημαϊκή αποκατάσταση της φιλοσοφίας.

Στα περισσότερα σχολεία σήμερα δε διδάσκεται φιλοσοφία. Διδάσκονται τα διάφορα είδη φιλοσοφίας. Δε διδάσκουν τους μαθητές πώς να φιλοσοφούν. Η φιλοσοφία διαφέρει από τα υπόλοιπα μαθήματα. Δεν είναι σύνολο γνώσεων, αλλά τρόπος σκέψης – ένας τρόπος να υπάρχει κανείς μες στον κόσμο. Δεν είναι ένα «τι» ή ένα «γιατί», αλλά ένα «πώς».

Πώς. Η λέξη δε χαιρεί ιδιαίτερου σεβασμού αυτές τις μέρες. Στον κόσμο της λογοτεχνίας, τα βιβλία που δείχνουν πώς μπορεί να κάνει κάποιος κάτι προκαλούν αμηχανία, είναι το επιτυχημένο αλλά άξεστο ξαδελφάκι. Οι σοβαροί συγγραφείς δε γράφουν βιβλία τέτοιου είδους και οι σοβαροί αναγνώστες δεν τα διαβάζουν. (Τουλάχιστον δεν παραδέχονται πως τα διαβάζουν.) Ωστόσο, οι περισσότεροι από εμάς δε μένουμε ξάγρυπνοι τη νύχτα διερωτώμενοι «ποια είναι η φύση της πραγματικότητας;» ή «γιατί υπάρχει κάτι και όχι τίποτε;» Η

ερώτηση που μας βασανίζει όλους και δε μας αφήνει να ησυχάσουμε έχει να κάνει με το πώς – πώς να ζήσουμε;

Η φιλοσοφία, σε αντίθεση με την επιστήμη, είναι κατηγορηματική. Δεν περιγράφει μόνο τον κόσμο όπως είναι, αλλά όπως *θα μπορούσε να είναι*, ανοίγοντας τα μάτια μας στην πιθανότητα. Ο συγγραφέας Ντάνιελ Κλάιν είτε για τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο Επίκουρο κάτι που θα μπορούσε να ειπωθεί για όλους τους καλούς φιλοσόφους: διαβάστε τους όχι τόσο ως φιλοσοφία, αλλά ως «ποίηση που βελτιώνει τη ζωή».⁴

Πέρασα τα τελευταία χρόνια ρουφώντας αυτή την ποίηση, αργά, με την ταχύτητα της σκέψης, προσπατευμένος στο κάθισμα δίπλα σε ένα παράθυρο τρένου. Πήρα το τρένο όπου και όποτε ήταν δυνατό. Ταξίδεψα σε μέρη όπου στοχάστηκαν ορισμένοι από τους μεγαλύτερους στοχαστές της Ιστορίας. Επισκέφτηκα την Κατασκήνωση των Στωικών στο Ουαϊόμινγκ και άντεξα τη γραφειοκρατία των Ινδικών Σιδηροδρόμων στο Δελχί. Χρησιμοποίησα περισσότερο απ' όσο θα έπρεπε την ταχεία της Νέας Υόρκης. Τα ταξίδια αυτά ήταν ένα διάλειμμα για εμένα, μια ευκαιρία να ξεκουράσω τα πόδια και τον νου μου, ανάμεσα σε φιλοσοφικές πράξεις. Μου έδωσαν τη δυνατότητα να κάνω μια παύση, με την καλύτερη έννοια της λέξης.

Αν βάλετε στη μηχανή αναζήτησης τη λέξη «φιλόσοφοι», θα εμφανιστούν εκατοντάδες, ίσως και χιλιάδες. Εγώ επέλεξα δεκατέσσερις. Πώς; Με προσοχή. Είναι όλοι τους σοφοί, αλλά με διαφορετικούς τρόπους. Διαφορετικές γεύσεις σοφίας. Καλύπτουν ένα τεράστιο διάστημα στον χρόνο –ο Σωκράτης έζησε τον πέμπτο αιώνα π.Χ., η Σιμόν ντε Μπובουάρ τον εικοστό αιώνα– αλλά και στον χώρο: από την Ελλάδα ως την Κίνα, από τη Γερμανία ως την Ινδία. Και οι δεκατέσσερις έχουν πεθάνει, εντούτοις οι καλοί φιλόσοφοι δεν πεθαίνουν ποτέ· συνεχίζουν να ζουν στο μυαλό των άλλων. Η σοφία μεταφέρεται. Υπερ-

βαίνει τον χώρο και τον χρόνο και δεν είναι ποτέ παρωχημένη.

Στη λίστα μου περιλαμβάνονται πολλοί Ευρωπαίοι, όχι όμως κατ' αποκλειστικότητα. Η Δύση δεν κατέχει το μονοπώλιο στη σοφία. Κάποιοι από τους φιλοσόφους μου, όπως ο Νίτσε, ήταν ιδιαίτερα παραγωγικοί. Άλλοι, όπως ο Σωκράτης και ο Επίκτητος, δεν έγραψαν απολύτως τίποτε. (Ευτυχώς, το έκαναν οι μαθητές τους.) Ορισμένοι γνώρισαν μεγάλη δόξα όσο ζούσαν. Άλλοι πέθαναν χωρίς να αναγνωριστούν. Κάποιους τους γνωρίζετε ως φιλοσόφους, άλλους, όπως ο Γκάντι, πιθανότατα δεν τους θεωρείτε φιλοσόφους. (Κι όμως, ο Γκάντι ήταν φιλόσοφος.) Κάποια ονόματα, όπως αυτό της Γιαπωνέζας κυρίας επί των τιμών και συγγραφέα Σεί Σόναγκον, ενδεχομένως να τα συναντάτε πρώτη φορά. Δεν πειράζει. Στο τέλος, τα κριτήρια επιλογής μου συνοψίστηκαν στο εξής: Οι στοχαστές αυτοί αγαπούσαν τη σοφία και είναι αυτή η αγάπη τους μεταδοτική;

Συνήθως σκεφτόμαστε τους φιλοσόφους ως ασώματα πνεύματα. Αυτό δεν αφορά τη συγκεκριμένη παρέα. Πρόκειται για αληθινά, δραστήρια όντα. Για ανθρώπους που περπατούσαν και έκαναν ιππασία· που έκαναν πολέμους και έπιναν κρασί κι έκαναν έρωτα· και που υπήρξαν πρακτικοί φιλόσοφοι. Εκείνο που τους ενδιέφερε δεν ήταν το νόημα της ζωής, αλλά να έχουν μια ζωή γεμάτη νόημα.

Δεν ήταν τέλειοι. Είχαν τα ελαττώματά τους. Ο Σωκράτης έπεφτε σε έκσταση που ενίοτε κρατούσε ώρες. Ο Ρουσό είχε επιδείξει τα οπίσθιά του δημοσίως περισσότερες από μία φορές. Ο Σοπενχάουερ μιλούσε στο κανίς του. (Για να μην αρχίσω να λέω για τον Νίτσε.) Ας είναι. Η σοφία σπάνια φοράει κοστούμι της εταιρείας Brooks Brothers, αν και ποτέ δεν ξέρει κανείς.

Πάντοτε χρειαζόμαστε τη σοφία, αλλά χρειαζόμαστε διαφορετικό είδος σοφίας στα διαφορετικά στάδια της ζωής μας. Τα ερωτήματα τύπου «πώς να» που ενδιαφέρουν έναν δεκαπεντάχρονο δεν είναι τα ίδια που ενδιαφέρουν έναν τριαντα-

πεντάχρονο – ή έναν εβδομηνταπεντάχρονο. Η φιλοσοφία έχει να πει κάτι ζωτικής σημασίας για όλα τα στάδια.

Τα στάδια, όπως μαθαίνω, περνούν γρήγορα. Πάρα πολλοί από εμάς πορευόμαστε γεμίζοντας το μυαλό μας με τα μικρά και καθημερινά, σαν να έχουμε στη διάθεσή μας όλο τον χρόνο του κόσμου. Δεν τον έχουμε. *Εγώ* δεν τον έχω. Μου αρέσει να θεωρώ τον εαυτό μου μεσήλικα. Η έφηβη κόρη μου, αστέρι στα μαθηματικά, μου επισήμανε πρόσφατα ότι, εκτός και εάν ζήσω ως τα 110, από τεχνική άποψη δεν είμαι *μεσήλικας*.

Έτσι, παρά το αργοκίνητο τρένο στο οποίο βρίσκομαι όσο γράφω αυτές τις γραμμές, με καταλαμβάνει μια αίσθηση επείγουσας ανάγκης. Είναι η αίσθηση του ανθρώπου που δε θέλει να πεθάνει χωρίς να έχει ζήσει. Η ζωή δε συνιστά ακόμα πρόβλημα για εμένα, αλλά νιώθω την καυτή ανάσα του χρόνου στον αυχένα μου να δυναμώνει μέρα με τη μέρα. Θέλω –όχι, έχω ανάγκη– να ξέρω τι έχει σημασία και τι όχι, και μάλιστα προτού να είναι πολύ αργά.

«Αργά ή γρήγορα, η ζωή μάς κάνει όλους φιλοσόφους»,⁵ είπε ο στοχαστής Μορίς Ράισλιν.

Όταν πρωτοσυνάντησα τις λέξεις αυτές, πριν από μερικά χρόνια, ο κόσμος ήταν ένα πιο χαρούμενο μέρος. Πανδημίες συναντούσε κανείς μόνο στα βιβλία ιστορίας και στα σενάρια του Χόλιγουντ. Εντούτοις, τα λόγια του Ράισλιν με άγγιξαν γιατί, ακόμα και τότε, κάτι μέσα μου μου έλεγε πως δε ζω καλά.

Παρορμητικά και χωρίς να το πολυσκεφτώ –κάτι που δεν είναι του χαρακτήρα μου– σκέφτηκα: «Γιατί να περιμένω;» Γιατί να περιμένω μέχρι η ζωή να μου γίνει πρόβλημα; Γιατί να μην αφήσω τη ζωή να με μετατρέψει σε φιλόσοφο σήμερα, αυτήν τη στιγμή, όσο υπάρχει ακόμα χρόνος;

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΥΓΗ

Πώς να σηκωθείς από το κρεβάτι σαν τον Μάρκο Αυρήλιο

7:07 π.μ. Κάπου στη Βόρεια Ντακότα. Στο τρένο Empire Builder της εταιρείας Amtrak, με κατεύθυνση από το Σικάγο προς το Πόρτλαντ του Όρεγκον.

Το πρωινό φως διαπερνά το παράθυρο της καμπίνας μου. Θα ήθελα να πω πως με ξυπνά απαλά, αλλά η αλήθεια είναι πως δεν κοιμόμουν. Το κεφάλι μου είναι καζάνι. Ένας αμβλύς πόνος αντανακλάται από τους κροτάφους στο υπόλοιπο σώμα μου. Μια πυκνή και τοξική ομίχλη σκεπάζει τον εγκέφαλό μου. Το σώμα μου ξεκουράζεται, αλλά δεν είναι ξεκούραστο.

Όταν πρόκειται για τον ύπνο, υπάρχουν δύο τύποι ανθρώπων. Ο πρώτος τύπος θεωρεί ότι ο ύπνος είναι μια ενοχλητική διακοπή της ζωής, μια ταλαιπωρία. Ο δεύτερος τύπος αντιλαμβάνεται τον ύπνο ως αυθεντική απόλαυση της ζωής. Εγώ ανήκω στη δεύτερη κατηγορία. Έχω λίγους απαράβατους κανόνες και ένας από αυτούς είναι ο εξής: μη με ενοχλείτε όσο κοιμάμαι. Η Amtrak το έκανε και δεν είμαι καθόλου ευχαριστημένος.

Η σχέση ανάμεσα στο ταξίδι με το τρένο και στον ύπνο είναι, όπως οι περισσότερες σχέσεις, σύνθετη. Ναι, η ρυθμική κίνηση

του τρένου με νανούρισε, αλλά σύντομα άλλες κινήσεις –συμπεριλαμβανομένων, αλλά όχι μόνο, της απότομης πλευρικής κίνησης, του ξαφνικού τινάγματος και του κυματοειδούς κουνήματος (που είναι γνωστό και ως κύμα)– με ξύπνησαν κατ’ επανάληψη κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Ο ήλιος με καλεί να σηκωθώ από το κρεβάτι με όλη τη γλύκα ενός εκπαιδευτή λοχία. Οι δαίμονές μας δε μας στοιχειώνουν τη νύχτα. Μας χτυπούν το πρωί. Όταν ξυπνάμε, είμαστε στην πιο ευάλωτη κατάσταση, γιατί τότε θυμόμαστε ποιοι είμαστε και πώς φτάσαμε ως εδώ.

Γυρίζω στο πλάι τραβώντας πάνω μου τη γαλάζια κουβέρτα της Amtrak. Σίγουρα, θα μπορούσα να σηκωθώ από το κρεβάτι –πραγματικά θα μπορούσα– αλλά γιατί να κάνω τον κόπο;

«Καλημέρα σε όλους!»

Είχα μισοκοιμηθεί, αλλά ξύπνησα όχι από κάποια απότομη πλευρική κίνηση ή από το κυματοειδές κούνημα, αλλά από μια φωνή. Η φωνή είναι καθαρή και ευδιάθετη.

Μα ποιος μιλάει;

«Ονομάζομαι δεσποινίς Όλιβερ και είμαι υπεύθυνη για το κυλικείο του τρένου. Το κυλικείο είναι ανοιχτό και εξυπηρετεί τους επιβάτες. Αν, όμως, επιθυμείτε τις υπηρεσίες της δεσποινίδος Όλιβερ, πρέπει πάντοτε να φοράτε τα παπούτσια και τα ρούχα σας – και να είστε ευγενικοί!»

Θεέ και Κύριε! Τώρα δεν υπάρχει καμία περίπτωση να ξανακοιμηθώ. Ανοίγω το σακίδιό μου κι αναζητώ ένα βιβλίο με προσοχή για να μη γλιστρήσει η κουβέρτα από πάνω μου. Το βρήκα. *Meditations. Στοχασμοί*.^{*} Ένα λεπτό βιβλίο. Όχι

^{*} Το έργο γράφτηκε από τον Μάρκο Αυρήλιο στην κοινή ελληνική με τίτλο *Τα εις εαυτόν*, είναι όμως γνωστότερο διεθνώς ως *Meditations (Στοχασμοί)*. (Σ.τ.Ε.)

παραπάνω από εκατόν πενήντα σελίδες και με μεγάλα περιθώρια. Στο εξώφυλλο υπάρχει το ανάγλυφο ενός γενειοφόρου μυώδους άντρα επάνω σε ένα άλογο. Τα μάτια του αντανακλούν την ήρεμη δύναμη κάποιου που δεν έχει να αποδείξει τίποτε.

Ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Μάρκος Αυρηήλιος διοικούσε έναν στρατό από σχεδόν μισό εκατομμύριο άντρες. Κυβερνούσε μια αυτοκρατορία που περιλάμβανε το ένα πέμπτο του παγκόσμιου πληθυσμού και εκτεινόταν από την Αγγλία ως την Αίγυπτο, από τις ακτές του Ατλαντικού ως τις όχθες του ποταμού Τίγρη. Αλλά ο Μάρκος (μιλάμε στον ενικό) δεν ήταν πρωινός τύπος. Του άρεσε να μένει ως αργά στο κρεβάτι και εργαζόταν κατά κύριο λόγο τα απογεύματα μετά τη σιέστα. Η συνήθειά του αυτή τον έφερνε σε αντιπαράθεση με τους άλλους Ρωμαίους, οι περισσότεροι από τους οποίους σηκώνονταν πριν χαράξει. Στους δρόμους της Ρώμης, μισοκοιμισμένα παιδιά περπατούσαν ως το σχολείο μες στο σκοτάδι λίγο πριν από την αυγή. Ο Μάρκος, χάρη στην ευγενική καταγωγή του, έκανε μαθήματα κατ' οίκον. Μπορούσε να κοιμηθεί μέχρι αργά. Και αυτό έκανε, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του.

Ο Μάρκος κι εγώ δε φαίνεται να έχουμε πολλά κοινά. Μας χωρίζουν αιώνες, για να μην αναφέρω μια όχι και τόσο ασήμαντη διαφορά ισχύος. Ο Μάρκος έλεγχε μια αυτοκρατορία που κάλυπτε χοντρικά το μισό ηπειρωτικό έδαφος των Ηνωμένων Πολιτειών. Εγώ ελέγχω έναν χώρο που ισούται χοντρικά με τη μισή έκταση του γραφείου μου και, για να είμαι ειλικρινής, ακόμα και αυτό με εξαντλεί. Συνεχώς αποτρέπω επιθέσεις από επαναστατημένες επαγγελματικές κάρτες, ειδοποιήσεις συνδρομής σε περιοδικά, γατότριχες, μπαγιάτικα σάντουιτς τόνου, τη γάτα, μπιχλιμπίδια με τον Βούδα, κούπες καφέ, παλιά τεύχη του περιοδικού *Φιλοσοφία τώρα*, τον σκύλο, φορολογικές δηλώσεις, ξανά τη γάτα και, για λόγους όχι απολύτως ξε-

κάθαρους, δεδομένου ότι μένω διακόσια πενήντα χιλιόμετρα μακριά από τον πλησιέστερο ωκεανό, άμμο.

Ωστόσο, διαβάζω τον Μάρκο και αυτές οι διαφορές εξαφανίζονται. Είμαστε αδέρφια ο Μάρκος κι εγώ. Εκείνος διοικεί μια αυτοκρατορία και παλεύει με τους δαίμονές του· κι εγώ ταΐζω τη γάτα και παλεύω με τους δικούς μου δαίμονες. Έχουμε έναν κοινό εχθρό: τα πρωινά.¹

Τα πρωινά καθορίζουν τον ρυθμό της μέρας. Οι κακές μέρες έπονται των κακών πρωινών. Όχι πάντοτε, αλλά αρκετά συχνά. Όταν είναι κανείς κάτω από τα σκεπάσματα ένα κρύο και γκριζο πρωινό Δευτέρας, ο βαθμός και τα προνόμια δεν έχουν καμία αξία. Ο πλούτος, που βοηθά τόσο σε άλλες πτυχές της ζωής, σε αυτή την περίπτωση είναι άχρηστος. Αν μη τι άλλο, η οικονομική ευμάρεια συνωμοτεί με το πάπλωμα για να παραμείνει το άτομο σε οριζόντια θέση.

Τα πρωινά προκαλούν ισχυρά, αντικρουόμενα συναισθήματα. Από τη μια πλευρά, το πρωί μυρίζει ελπίδα. Κάθε αυγή είναι μια αναγέννηση. Ο Ρόναλντ Ρέιγκαν δεν έκανε προεκλογική εκστρατεία με σύνθημα «Μια Νέα Δύση στην Αμερική». Η υπόσχεσή του για «Μια Νέα Αυγή στην Αμερική» τον οδήγησε στον Λευκό Οίκο. Όπως λέει και η λαϊκή ρήση, η καλή μέρα από το πρωί φαίνεται.

Για κάποιους από εμάς, εντούτοις, τα πρωινά μυρίζουν απελπισία. Αν δε σας αρέσει η ζωή σας, το πιθανότερο είναι πως δε σας αρέσουν τα πρωινά σας. Για κάποιον που περνά δυστυχισμένη ζωή τα πρωινά μοιάζουν με την πρώτη σκηνή της ταινίας *The Hangover, Part III*. Είναι μια πρόγευση της απάισιας ημέρας που θα ακολουθήσει.

Τα πρωινά είναι μια μεταβατική στιγμή και οι μεταβάσεις δεν είναι ποτέ εύκολη υπόθεση. Βγαίνουμε από μια κατάσταση, τον ύπνο, και μπαίνουμε σε μια άλλη, την κατάσταση όπου είμαστε ξύπνιοι. Για να το θέσουμε με γεωγραφικούς όρους, τα πρωινά είναι το σύνορο του συνειδητού. Μια

Τιχουάνα* του νου. Που αποπροσανατολίζει, με ασαφείς ενδείξεις κινδύνου.

Οι φιλόσοφοι είναι εξίσου διχασμένοι για τα πρωινά όσο και για όλα τα υπόλοιπα. Ο Νίτσε ξυπνούσε την αυγή, έριχνε κρύο νερό στο πρόσωπό του, έπινε ένα ποτήρι ζεστό γάλα και εργαζόταν μέχρι τις 11 π.μ. Ο Ιμάνουελ Καντ έκανε τον Νίτσε να μοιάζει με τεμπέλη. Ξυπνούσε στις 5 π.μ. ενώ ο ουρανός του Κένιγκσμπεργκ ήταν ακόμα κατασκότεινος, έπινε ένα φλιτζάνι τσάι, κάπνιζε την πίπα του –μόνο μία φορά, ποτέ περισσότερες– και στρωνόταν στη δουλειά. Η Σιμόν ντε Μποβουάρ, ας είναι καλά εκεί πάνω, δεν ξυπνούσε πριν από τις 10 π.μ. και απολάμβανε τον εσπρέσο της. Ο Μάρκος, αλίμονο, δε γνώρισε τέτοιες πολυτέλειες: Γεννήθηκε γύρω στα χίλια διακόσια χρόνια πριν από την ανακάλυψη του καφέ. Η αυτοκτονία, είπε ο Γάλλος υπαρξιστής Αλμπέρ Καμί, είναι το «μοναδικό αληθινά σοβαρό φιλοσοφικό πρόβλημα».² Αξιίζει να ζει κανείς ή όχι; Όλα τα υπόλοιπα ήταν απλώς μεταφυσικές μπουρδες. Για να το πούμε απλά: Αν δεν υπάρχει φιλόσοφος, δεν υπάρχει φιλοσοφία.

Η πρόταση του Καμί είναι λογικά σωστή αλλά, στο δικό μου μυαλό, ημιτελής. Αφού παλέψει κανείς με το ερώτημά του περί αυτοκτονίας και καταλήξει ότι, ναι, αξίζει να ζήσει (προς το παρόν τα υπαρξιακά συμπεράσματα είναι πάντοτε δυνητικά), αντιμετωπίζει ένα άλλο, πιο ενοχλητικό ερώτημα: να σηκωθεί από το κρεβάτι; Αυτό το ερώτημα, πιστεύω, συνιστά το μοναδικό πραγματικά σοβαρό φιλοσοφικό πρόβλημα. Εάν η φιλοσοφία δεν μπορεί να μας κάνει να πετάξουμε τα σκεπάσματα, τότε ποια είναι η χρησιμότητά της;

Το Μεγάλο Ερώτημα του Κρεβατιού, όπως όλα τα σπουδαία ερωτήματα, είναι στην πραγματικότητα πολλά ερωτήματα μεταμφιεσμένα σε ένα. Ας κάνουμε στην άκρη την κουβέρ-

* Η Τιχουάνα είναι η μεγαλύτερη πόλη της πολιτείας Μπάχα Καλιφόρνια στο Μεξικό, στα σύνορα με τις ΗΠΑ. (Σ.τ.Μ.)

τα κι ας το ξεετάσουμε. Σε πρώτο επίπεδο, θέτουμε το ερώτημα: «Μπορώ να σηκωθώ από το κρεβάτι;» Εκτός εάν πρόκειται για άτομο με κινητικά προβλήματα, η απάντηση είναι: «Ναι, μπορείς». Ρωτάμε επίσης εάν θα μας κάνει καλό να σηκωθούμε από το κρεβάτι και, το κυριότερο, εάν *θα έπρεπε* να σηκωθούμε από το κρεβάτι. Εδώ τα πράγματα δυσκολεύουν.

Ο Σκοτσέζος φιλόσοφος Ντέιβιντ Χιουμ³ στοχάστηκε πολύ επάνω σε αυτού του είδους τα ερωτήματα, σπάνια εντούτοις από το κρεβάτι του. Χώριζε κάθε ερώτημα σε δύο μέρη: στο «είναι» και στο «πρέπει». Το μέρος «είναι» σχετίζεται με την παρατήρηση. Παρατηρούμε, χωρίς να κρίνουμε, τα εξακριβωμένα οφέλη που έχει κάποιος όταν σηκωθεί από το κρεβάτι: αυξημένη κυκλοφορία αίματος, για παράδειγμα, και δυνατότητα εσόδων.

Το μέρος «πρέπει» εμπεριέχει μια ηθική κρίση. Όχι ποιο είναι το όφελος όταν σηκωθούμε από το κρεβάτι, αλλά γιατί *πρέπει* να το κάνουμε. Ο Χιουμ πίστευε ότι μεταβαίνουμε πολύ γρήγορα από το «είναι» στο «πρέπει». Ένα ηθικό «πρέπει» δεν ακολουθεί ποτέ απευθείας ένα πραγματολογικό «είναι». (Για αυτόν το λόγο το «πρόβλημα είναι – πρέπει» είναι επίσης γνωστό ως «Η λαιμητόμος του Χιουμ», δεδομένου ότι διαχωρίζει το «είναι» από το «πρέπει» και επιμένει ότι υπάρχει χάσμα ανάμεσα στα δύο.) Η υπεξαίρεση χρημάτων από τον εργοδότη σας *είναι* πιθανό να οδηγήσει σε αρνητικά αποτελέσματα· ως εκ τούτου *πρέπει* να υπεξαιρέσετε χρήματα.

Όχι απαραίτητα, λέει ο Χιουμ. Δεν μπορεί κανείς να μετακινηθεί από μια κατάσταση πραγματολογική σε μια κατάσταση ηθική. Το να σηκωθεί κανείς από το κρεβάτι ενδεχομένως να είναι υγιές και κερδοφόρο, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι «πρέπει» να το κάνουμε. Ίσως να μην επιθυμούμε αυξημένη κυκλοφορία αίματος και δυνατώτες εισπραξιές εσόδων. Ίσως μας αρέσει πολύ εδώ, κάτω από τα σκεπάσματα. Κατά τη γνώμη μου, αυτό το ενοχλητικό «πρέπει» εξηγεί το αδιέξοδο στο

οποίο βρισκόμαστε. Νιώθουμε πως πρέπει να σηκωθούμε από το κρεβάτι και, εάν δεν το κάνουμε, τότε μάλλον έχουμε κάποιο πρόβλημα.

Να σηκωθεί κανείς ή να μη σηκωθεί; Κάτω από τα ζεστά και χουχουλιαστά σκεπάσματα, οι παρορμήσεις που αναμετρώνται παλεύουν με το σθένος ενός σωκρατικού διαλόγου ή μιας ειδησεογραφικής εκπομπής στην καλωδιακή τηλεόραση. Το στρατόπεδο παραμονής στο κρεβάτι έχει δυνατά επιχειρήματα. Έχει ζέση και ασφάλεια στο κρεβάτι – δεν είναι βέβαια σαν τη μήτρα της μητέρας αλλά την προσεγγίζει. Η ζωή είναι καλή και, εξάλλου, ο μεγάλος φιλόσοφος Αριστοτέλης είπε ότι η καλή ζωή ήταν το μόνο που είχε σημασία. Αντίθετα, εκεί έξω κάνει κρύο. Εκεί έξω συμβαίνουν άσχημα πράγματα. Πόλεμοι. Πανδημίες. Εύπεπτη μουσική.

Φαίνεται πως τα πράγματα είναι πανεύκολα για το στρατόπεδο παραμονής στο κρεβάτι. Ωστόσο, τίποτε στη φιλοσοφία δεν είναι ποτέ σαφές. Υπάρχει πάντοτε ένα «ωστόσο». Ολόκληρα φιλοσοφικά συστήματα, γνωστικές υπερπαραγωγές, επιβλητικά οικοδομήματα σκέψης έχουν χτιστεί επάνω σε αυτήν τη λέξη: ωστόσο.

Ωστόσο, η ζωή εκεί έξω μας καλεί. Έχουμε πολύ λίγο χρόνο επάνω σε αυτό τον πλανήτη. Θέλουμε στ' αλήθεια να τον περάσουμε σε οριζόντια θέση; Όχι, δε θέλουμε. Σίγουρα η δύναμη της ζωής, που κυλά μέσα στις κουρασμένες φλέβες μας, είναι αρκετά ισχυρή για να σηκώσει έναν μεσήλικα, ελαφρώς υπέρβαρο αλλά όχι παχύσαρκο, από το κρεβάτι. Ή μήπως δεν είναι;

Η συζήτηση αυτή, κατά κάποιον τρόπο, λαμβάνει χώρα κάτω από τα σκεπάσματα από τότε που υπάρχουν σκεπάσματα και άτομα τα οποία κρύβονται από κάτω. Έχουμε κάνει σημαντικά βήματα προόδου από τη Ρωμαϊκή εποχή, όμως, το Μεγάλο Ερώτημα του Κρεβατιού παραμένει ουσιαστικά απαράλλαχτο. Κανένας δεν έχει ανοσία. Είτε είναι πρόεδρος ή χωρικός, σεφ σε τηλεοπτική εκπομπή ή μπαρίστας στα Στάμπιακς,

Ρωμαίος αυτοκράτορας ή νευρωτικός συγγραφέας, υποκείμεθα όλοι στους ίδιους νόμους της αδράνειας. Είμαστε σώματα που ξεκουράζονται περιμένοντας μια εξωτερική δύναμη να επιδράσει επάνω μας.

Κλείνω τα μάτια μου και ο Μάρκος παίρνει σάρκα και οστά· μοιάζει εξίσου αληθινός με το κύπελλο από φελιζόλ του χτεσινού καφέ που είναι στερεωμένο στην άκρη του μικροσκοπικού κρεβατιού μου. Μπορώ να τον φανταστώ να χουχουλιάζει στην προσωπική σκηνή του στο ρωμαϊκό στρατόπεδο δίπλα στον Γρανούα, τον παραπόταμο του Δούναβη. Φαντάζομαι πως η μέρα είναι κρύα και υγρή, πως είναι αποκαρδιωμένος. Ο πόλεμος δεν πηγαίνει καλά. Οι γερμανικές φυλές επιτέθηκαν αιφνιδιαστικά στις ρωμαϊκές γραμμές ανεφοδιασμού. Το ηθικό στα στρατεύματα του Μάρκου είναι χαμηλό και, εξάλλου, ποιος μπορεί να τους κατηγορήσει; Περισσότεροι από πενήντα χιλιάδες Ρωμαίοι στρατιώτες έχουν σκοτωθεί.

Στον Μάρκο αναμφίβολα έλειπε η Ρώμη· ειδικά η σύζυγός του, η Φαυστίνα, η οποία τον αγαπούσε, αν και δεν του ήταν πάντα πιστή. Η τελευταία δεκαετία δεν ήταν εύκολη, αφού είχε στιγματιστεί όχι μόνο από αυτές τις ενοχλητικές γερμανικές φυλές, αλλά και από την ανεπιτυχή εξέγερση του ραδιούργου Κάσσιου. Έπειτα, ήταν και τα παιδιά του. Η Φαυστίνα γέννησε τουλάχιστον δεκατρία. Λιγότερα από τα μισά ενηλικιώθηκαν.

Η περίπτωση του Μάρκου ήταν σπάνια: Επρόκειτο για φιλόσοφο-βασιλιά. Τι ήταν αυτό που οδήγησε τον πιο ισχυρό άντρα του κόσμου στη μελέτη της φιλοσοφίας; Ως αυτοκράτορας είχε την ευχέρεια να κάνει ή να μην κάνει κάτι. Γιατί να βρει χρόνο, με τόσο βεβαρυσμένο πρόγραμμα, για να διαβάσει τους κλασικούς και να στοχαστεί σχετικά με τα αναπάντητα ερωτήματα της ζωής;

Τα πρώτα χρόνια της ζωής του Μάρκου μάς δίνουν λίγα

στοιχεία. Έζησε χαρούμενη παιδική ηλικία – πράγμα σπάνιο. Ήταν βιβλιοφάγος και προτιμούσε να διαβάξει παρά να πηγαίνει στο τσίρκο. Η τάση του αυτή τον κατέστησε σαφώς μειοψηφία ανάμεσα στους Ρωμαίους συμμαθητές του.

Αργότερα, μαγεμένος από τον ελληνικό τρόπο ζωής,⁴ κοιμόταν στο σκληρό δάπεδο, όπου έστρωνε μόνο ένα *πάλλιον*, έναν ξεφτισμένο μανδύα φιλοσόφου, μέχρι που η μητέρα του τον μάλωσε και επέμεινε να σταματήσει αυτές τις «ανοησίες» και να κοιμηθεί σε κανονικό κρεβάτι.

Οι Ρωμαίοι αντιλαμβάνονταν την ελληνική φιλοσοφία όπως οι περισσότεροι από εμάς αντιλαμβανόμαστε την όπερα: ως κάτι σπουδαίο και όμορφο, όπου θα έπρεπε να πηγαίνουμε πιο συχνά, αλλά είναι τόσο δύσκολο να την παρακολουθήσεις και, στην τελική, ποιος έχει χρόνο; Οι Ρωμαίοι αγαπούσαν την ιδέα της φιλοσοφίας περισσότερο από την ίδια τη φιλοσοφία. Αυτό κατέστησε τον Μάρκο, έναν αληθινό φιλόσοφο, ιδιαίτερα ύποπτο. Ακόμα και όταν είχε γίνει αυτοκράτορας, οι άνθρωποι γελούσαν ειρωνικά πίσω από την πλάτη του.

Ο Μάρκος έγινε κατά τύχη αυτοκράτορας. Ποτέ του δε θέλησε αυτήν τη θέση. Ο προκάτοχός του, ο Αδριανός, είχε δρομολογήσει τα γεγονότα που οδήγησαν στη στέψη του Μάρκου ως αυτοκράτορα το 161 μ.Χ. Ήταν σαράντα ετών.

Ο Μάρκος πέρασε μια περίοδο χάριτος που κράτησε έξι μήνες. Μετά προέκυψε μια θανατηφόρα πλημμύρα, η πανώλη και οι εισβολές. Εκτός από αυτούς τους πολέμους, ο Μάρκος έχει σχετικά λίγο αίμα στα χέρια του. Είναι η απτή απόδειξη ότι η απόλυτη εξουσία δεν επιφέρει πάντοτε την απόλυτη διαφθορά. Ο Μάρκος σταθερά όριζε επιεικείς ποινές για τους λιποτάκτες και για άλλους παραβάτες του νόμου. Όταν η αυτοκρατορία αντιμετώπισε οικονομική κρίση, έβγαλε σε πλειστηριασμό αυτοκρατορικά αγαθά –χιτώνες, κύπελλα, αγάλματα και πίνακες– αντί να αυξήσει τους φόρους. Και με μια πράξη που προσωπικά βρίσκω ιδιαίτερα συγκινητική, υπέγραψε διάταγμα

σύμφωνα με το οποίο όλοι οι ακροβάτες –συνήθως νεαρά αγόρια– έπρεπε στο εξής να παρουσιάζουν το νούμερό τους επάνω από παχιά, αφράτα στρώματα.

Ο Μάρκος επιδείκνυε μεγάλο θάρρος στη μάχη αλλά, όπως λέει ο βιογράφος του Φρανκ ΜακΛιν, το πιο θαρραλέο του κατόρθωμα ήταν «οι συνεχείς προσπάθειές του να ξεπεράσει την έμφυτη απαισιοδοξία του».⁵ Τον καταλαβαίνω. Και εγώ παλεύω με τις αρνητικές δυνάμεις, που συνεχώς συνωμοτούν για να με πάρουν με το μέρος τους. Διότι για εμάς τους επίδοξους αισιόδοξους ανθρώπους, ένα μισογεμάτο ποτήρι είναι καλύτερο από κανένα ποτήρι ή από ένα ποτήρι που έχει σπάσει σε χίλια κομμάτια και έχει σκίσει μια κεντρική αρτηρία. Όλα είναι θέμα προοπτικής.

Ο Μάρκος δυσκολευόταν να κοιμηθεί. Υπέφερε από απροσδιόριστους πόνους στο στήθος και το στομάχι. Ο γιατρός του, ένας αλαζονικός αλλά επιτυχημένος άνθρωπος που ονομαζόταν Γκάλεν, του είχε υποδείξει να παίρνει θηριακό (πιθανότατα σε συνδυασμό με όπιο)⁶ για να τον βοηθήσει να κοιμηθεί.

Ο Μάρκος, όπως κι εγώ, προσπαθούσε να γίνει πρωινός τύπος. Ένα χάσμα, ωστόσο, χωρίζει τους αληθινούς πρωινούς τύπους από τους επίδοξους πρωινούς τύπους. Έτσι που είμαι τώρα ξαπλωμένος και νιώθω το απαλό λίκνισμα του τρένου με τη ζεστή κουβέρτα της Amtrak επάνω στο κορμί μου, διαπιστώνω ότι πρόκειται για χάσμα που μοιάζει ανυπέρβλητο.

Θα πίστευε κανείς πως τίποτε δεν είναι πιο εύκολο. Πρώτα βάζουμε το ένα πόδι στο πάτωμα, μετά το άλλο. Φέρνουμε τον εαυτό μας σε κάθετη θέση. Ωστόσο, αδυνατώ να επιτύχω την κάθετη κατάσταση. Ούτε καν τη διαγώνια δεν καταφέρνω να φτάσω. Τι πρόβλημα έχω; Βοήθησέ με, Μάρκο.

Οι Στοχασμοί δε μοιάζουν με κανένα άλλο βιβλίο που έχω διαβάσει. Δεν είναι καν βιβλίο. Είναι προτροπή. Ένα απάνθισμα από

υπενθυμίσεις και εμπυχωτικά λόγια. Ρωμαϊκές σημειώσεις στερεωμένες με μαγνητάκι στο ψυγείο. Εκείνο που φοβάται περισσότερο ο Μάρκος Αυρήλιος δεν είναι ο θάνατος, αλλά να μην ξεχάσει. Υπενθυμίζει συνεχώς στον εαυτό του να ζήσει τη ζωή του στο έπακρο. Ο Μάρκος δεν είχε καμία πρόθεση να δημοσιεύσει τις στερεωμένες με μαγνητάκι στο ψυγείο σημειώσεις του. Τις είχε γράψει μόνο για τον εαυτό του.⁷ Είναι περισσότερο σαν να κρυφακούμε παρά να διαβάζουμε τις σκέψεις του Μάρκου.

Προσωπικά μου αρέσει αυτό που ακούω. Μου αρέσει η ειλικρίνεια του Μάρκου. Μου αρέσει ο τρόπος που ξεγυμνώνει τον εαυτό του σε κάθε σελίδα εκθέτοντας τους φόβους και τις αδυναμίες του. Εδώ ο πιο ισχυρός άνθρωπος του κόσμου ομολογεί πως υποφέρει από αϋπνία και κρίσεις πανικού και παραδέχεται πως οι ερωτικές του επιδόσεις είναι, στην καλύτερη περίπτωση, γλιαρές. («Αφήνει το σπέρμα του και φεύγει» είναι η περιγραφή του για τη συνουσία.) Ο Μάρκος ποτέ δεν απέκλινε από την αρχή των Στωικών, σύμφωνα με την οποία κάθε φιλοσοφικός στοχασμός ξεκινά από την επίγνωση των αδυναμιών μας.

Ο Μάρκος δεν οικοδομεί κάποιο μεγαλειώδες φιλοσοφικό σύστημα, που θα το αποδομήσουν γενιές σοβαρών μεταπτυχιακών φοιτητών. Η φιλοσοφία του λειτουργεί ως θεραπεία, με τον Μάρκο να παίζει τον ρόλο και του ψυχαναλυτή και του ασθενούς. Οι *Στοχασμοί* είναι, όπως παρατηρεί ο μεταφραστής Γκρέγκορι Χέις, «ένα βιβλίο αυτοβοήθειας με την απόλυτα κυριολεκτική σημασία του όρου».⁸

Ξανά και ξανά, ο Μάρκος προτρέπει τον εαυτό του να σταματήσει να σκέφτεται και να δράσει. Σταμάτα να περιγράφεις έναν καλό άνθρωπο. Γίνε καλός άνθρωπος. Η διαφορά ανάμεσα στη φιλοσοφία και στην κουβέντα για τη φιλοσοφία είναι η διαφορά ανάμεσα στο να πίνει κανείς κρασί και στο να συζητάει για το κρασί. Μια μόνο γουλιά από ένα καλό πινό νουάο μάς λέει πολύ περισσότερα για μια σοδειά απ' ό,τι χρόνια ενδελεχούς μελέτης της οινολογίας.

Οι ιδέες του Μάρκου δεν υλοποιήθηκαν κυριολεκτικά. Αυτό δε συμβαίνει με τις ιδέες κανενός φιλοσόφου. Ο Μάρκος ήταν Στωικός, αλλά όχι αποκλειστικά. Είχε επηρεαστεί και από άλλες πηγές: τον Ηράκλειτο, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τους Κυνικούς και τους Επικούρειους. Ο Μάρκος, όπως όλοι οι σπουδαίοι φιλόσοφοι, ήταν συλλέκτης σοφίας. Εκείνο που είχε σημασία ήταν η αξία μιας ιδέας, όχι η προέλευσή της.

Όταν διαβάζει κανείς τους *Στοχασμούς*, γίνεται μάρτυρας μιας φιλοσοφικής πράξης σε πραγματικό χρόνο. Ο Μάρκος μεταδίδει ζωντανά τις σκέψεις του, χωρίς λογοκρισία. Παρακολουθώ «κάποιον ενώ εκπαιδεύει τον εαυτό του να γίνει ανθρωπινό ον»,⁹ όπως το θέτει ο κλασικιστής Πιερ Αντό.

Ορισμένα σημεία στους *Στοχασμούς* ξεκινούν με τη φράση: «Όταν δυσκολεύεστε να σηκωθείτε από το κρεβάτι...» Καθώς διαβάζω παρακάτω, συνειδητοποιώ ότι μεγάλο μέρος του βιβλίου αποτελεί συγκαλυμμένη πραγματεία σχετικά με το Μεγάλο Ερώτημα του Κρεβατιού – που δεν ασχολείται μόνο με το ζήτημα του πώς να σηκωθεί κανείς από το κρεβάτι, αλλά και με το *γιατί να μπει στον κόπο να το κάνει*. Πρόκειται για το ερώτημα του Καμί για την αυτοκτονία τυλιγμένο μέσα σε ένα αφράτο πουπουλένιο πάπλωμα. Ο Μάρκος ταλαντεύεται ανάμεσα σε αντίθετες απόψεις κάνοντας διάλογο με τον εαυτό του.

«Για ποιον λόγο να παραπονιέμαι, εάν πρόκειται να κάνω αυτό για το οποίο γεννήθηκα – τα πράγματα για τα οποία ήρθα στον κόσμο;»

«Για αυτό δημιουργήθηκα; Για να χουχουλιάζω κάτω από τις κουβέρτες και να μένω στα ζεστά;»

«Μα είναι ωραία εδώ...»

«Δηλαδή γεννήθηκες για να νιώθεις “ωραία”; Αντί να κάνεις πράγματα και να βιώνεις την εμπειρία;»

Συνεχώς αμφιταλαντεύεται. Είναι ένας Άμλετ κάτω από τα σκεπάσματα. Γνωρίζει πως υπάρχουν σπουδαία πράγμα-

τα που πρέπει να γίνουν, σπουδαίες σκέψεις που πρέπει να στοχαστεί.

Αρκεί να μπορέσει να σηκωθεί από το κρεβάτι.

«Καλημέρα, κυρίες και κύριοι επιβάτες! Κούκου! Το κυλικείο είναι ακόμα ανοιχτό και θα σας εξυπηρετήσει!»

Η δεσποινίς Όλιβερ επέστρεψε, πιο ενοχλητικά χαρωπή απ' ό,τι προηγουμένως.

Αυτό ήταν. Τώρα σκέφτομαι σοβαρά ότι πρέπει να σηκωθώ από το κρεβάτι. Από λεπτό σε λεπτό. Περιεργάζομαι το κύπελλο του καφέ από φελιζόλ και διακρίνω θραύσματα από τη σοφία που προσφέρει η Amtrak. «Άλλαξε τον τρόπο που βλέπεις τον κόσμο» και από την άλλη πλευρά: «Ζήσε τη γέυση ενός καλύτερου κόσμου». Όχι ακριβώς εμβριθές, εντούτοις ομολογώ ότι βρίσκω την παιδιάστικη απλότητά του αξιολάτρευτη.

Στη δεκατριάχρονη κόρη μου, τη Σόνια, αρέσει να κοιμάται όσο και σ' εμένα. «Αυτοπροσδιορίζομαι ως τεμπέλικο πλάσμα», μας δήλωσε μια μέρα. Η προσπάθεια να τη σηκώσουμε κάθε πρωί απαιτεί την επιστράτευση δυνάμεων που ξεπερνούν εκείνες της απόβασης στη Νορμανδία. Τα Σαββατοκύριακα και τις ημέρες που χιονίζει, ωστόσο, ξυπνά αμέσως χωρίς καμία βοήθεια. Όταν τη ρώτησα γι' αυτήν τη διαφορά, μου εξήγησε σε φιλοσοφικό τόνο: «Από το κρεβάτι σε σηκώνουν οι δραστηριότητες που έχεις να κάνεις, όχι το ξυπνητήρι».

Έχει δίκιο. Όταν δυσκολεύομαι να σηκωθώ από το κρεβάτι, δεν είναι το κρεβάτι ο εχθρός μου ούτε καν ο κόσμος εκεί έξω. Είναι οι προβλέψεις μου. Ενώ βρίσκομαι κάτω από τα σκεπάσματα, φαντάζομαι έναν εχθρικό κόσμο που είναι αποφασισμένος να με ξεκάνει. Το ίδιο και ο Μάρκος. Είναι αλήθεια ότι στον δικό του κόσμο υπήρχαν πολεμοχαρείς βάρβαροι, η πανώλη και εξεγέρσεις στο παλάτι. Όμως, τα εμπόδια είναι

σχετικά. Το ακατάστατο γραφείο κάποιου ατόμου ισούται με την εισβολή από καθάρματα που δέχεται κάποιο άλλο άτομο.

Ενδεχομένως το μεγαλύτερο εμπόδιο να είναι οι άλλοι άνθρωποι. Ο Μάρκος δε φτάνει τόσο μακριά όσο ο Γάλλος φιλόσοφος Ζαν-Πολ Σαρτρ, που έκανε την περίφημη δήλωση «η κόλαση είναι οι άλλοι άνθρωποι», αλλά πλησιάζει. «Όταν ξυπνάς το πρωί, πες στον εαυτό σου: Οι άνθρωποι που θα αντιμετωπίσεις σήμερα θα είναι αδιάκριτοι, αγάριστοι, αλαζόνες, ζηλιάρηδες και μουτρωμένοι». Λίγα έχουν αλλάξει από την εποχή του Μάρκου.

Ο Μάρκος πρότεινε την αντιμετώπιση δύσκολων ατόμων με την αποδυνάμωσή τους. Αποσύρετε τα δικαιώματά τους από τη ζωή σας. Οι άλλοι άνθρωποι δεν μπορούν να σας βλάψουν, διότι «τίποτε από αυτά που περνούν από το μυαλό των άλλων δεν μπορεί να σας βλάψει». Μα φυσικά. Γιατί να με νοιάζει τι σκέφτονται οι άλλοι τη στιγμή που οι σκέψεις αυτές, εξ ορισμού, λαμβάνουν χώρα εξ ολοκλήρου μέσα στο δικό τους μυαλό και όχι στο δικό μου;

Πάντοτε υποπτευόμουν πως στην καρδιά της ανικανότητάς μου να σηκωθώ από το κρεβάτι βρίσκεται ένα ύπουλο μίσος για τον εαυτό μου, ένα μίσος που δεν μπορώ να παραδεχτώ απολύτως. Ο Μάρκος, ο οποίος είναι πιο θαρραλέος από εμένα, το κάνει. «Δεν αγαπάς αρκετά τον εαυτό σου», λέει και φαίνεται έτοιμος να συμπονέσει τον εαυτό του όταν, μια δυο σελίδες παρακάτω, του επιτίθεται πάλι. «Φτάνει πια με αυτό το άθλιο κλαψούρισμα για την ανούσια ζωή... Σήμερα θα μπορούσες να είσαι καλός. Όμως επέλεξες να είσαι καλός αύριο». Κρατά τις πιο οδυνηρές σπόντες για τον εγωισμό του όπως εκείνος τον αντιλαμβάνεται. «Όταν τεμπελιάζω στο κρεβάτι, όπως τώρα, σκέφτομαι μόνο τον εαυτό μου». Η παραμονή κάτω από τα σκεπάσματα είναι, σε τελική ανάλυση, εγωιστική πράξη.

Αυτή η διαπίστωση κινητοποιεί τον Μάρκο. Έχει καθήκον να σηκωθεί από το κρεβάτι. «Καθήκον», όχι «υποχρέωση».

Υπάρχει διαφορά. Το καθήκον έρχεται από μέσα μας, η υποχρέωση από έξω. Όταν ενεργούμε από υποχρέωση, το κάνουμε για να προστατέψουμε τον εαυτό μας, και μόνο τον εαυτό μας, από τις συνέπειες.

Ο Μάρκος γνώριζε αυτήν τη διάκριση, αλλά, ως συνήθως, έπρεπε να την υπενθυμίσει στον εαυτό του. «Την αυγή, όταν δυσκολεύεσαι να σηκωθείς από το κρεβάτι, πες στον εαυτό σου: “Πρέπει να πάω στη δουλειά μου – ως άνθρωπος”». Όχι ως Στωικός ούτε ως αυτοκράτορας, ούτε καν ως Ρωμαίος, αλλά ως άνθρωπος.

«Γεια σας, γεια σας. Εδώ δεσποινίς Όλιβερ. Σας είπα ότι το κυλικείο είναι ανοιχτό; Ανυπομονώ να σας γνωρίσω όλους! Σας περιμένω».

Αυτό ήταν. Σηκώνομαι.

Κάνω στην άκρη την κουβέρτα της Amtrak. Δεν είναι και τόσο δύσκολο. Σηκώνομαι όρθιος. Γιατί, αναρωτιέμαι, ήταν απαραίτητο το κλαψούρισμα και η ανελέητη ενδοσκόπηση; Εύκολο ήταν.

Ετοιμάζομαι να γιορτάσω τη μικρή αλλά καθοριστικής σημασίας νίκη μου επί της βαρύτητας όταν μια απότομη πλευρική κίνηση –ή ίσως ένα ξαφνικό τίναγμα, δεν είμαι σίγουρος– με κάνει να χάσω την ισορροπία μου και να βρεθώ πάλι στο κρεβάτι.

Αυτό είναι το εκνευριστικό με το Μεγάλο Ερώτημα του Κρεβατιού. Δεν αρκεί να απαντηθεί μία φορά. Είναι σαν να πηγαίνει κανείς στο γυμναστήριο ή να είναι γονιός. Απαιτεί συνεχή και σταθερή προσπάθεια.

«Γεια σας, γεια σας. Είμαι η δεσποινίς Όλιβερ πάλι, κυρίες και κύριοι!»

Τυλίγομαι καλά με τα σκεπάσματα. Πέντε λεπτά ακόμα, λέω στον εαυτό μου. Μόνο πέντε λεπτά ακόμα.

Η φιλοσοφία και τα τρένα είναι για μένα καλός συνδυασμός. Στο τρένο μπορώ να σκεφτώ. Τα τρένα με πηγαίνουν εκεί που θέλω να πάω και το κάνουν με την ταχύτητα της σκέψης μου. Ωστόσο και η φιλοσοφία και τα τρένα έχουν κάτι το παρωχημένο: κάποτε ήταν ζωτικής σημασίας για την καθημερινότητά μας και τώρα έχουν μεταβληθεί σε γραφικούς αναχρονισμούς. Η τεχνολογία μας παρασύρει ώστε να πιστέψουμε πως η φιλοσοφία δεν έχει πλέον σημασία. Ποιος χρειάζεται τον Αριστοτέλη, όταν υπάρχουν οι αλγόριθμοι;

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΛΟΓΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Ο πολύ επιτυχημένος συγγραφέας Έρικ Γουάινερ ξεκινά ένα ευφάνταστο πνευματικό ταξίδι ακολουθώντας τα βήματα των μεγαλύτερων διανοητών της Ιστορίας προκειμένου να μας δείξει πώς καθένας από αυτούς -από τον Επίκουρο έως τον Γκάντι, από τον Θορό ως την Μποβουάρ- μπορεί να μας βοηθήσει τόσο πρακτικά όσο και διανοητικά να αντιμετωπίσουμε τις προκλήσεις της εποχής μας.

Μια απολαυστική και χιουμοριστική οδύσσεια σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Γης για να δούμε τον κόσμο με διαφορετική οπτική, για να ανακαλύψουμε κρυμμένες ομορφιές, για να αναζητήσουμε νέους τρόπους να ζούμε. Για να μάθουμε πώς να αποδεχθούμε το θαύμα της ύπαρξης· πώς να αντιμετωπίσουμε τα λάθη μας· πώς να κρατήσουμε την ελπίδα ζωντανή.

Αν η φιλοσοφία σας φαίνεται βαρετή, διαβάστε αυτό το βιβλίο.
Η αφήγηση του Έρικ Γουάινερ θα αφυπνίσει τον νου σας.

Amazon.com – Βιβλίο του μήνα (Σεπτέμβριος 2021)

Εκδόσεις ΨΥΧΟΓΙΟΣ

www.psychogios.gr

ΚΩΔ. ΜΗΧ.ΣΗΣ: 24047

Ε Σ Ε Ι Σ Κ Ι Ε Μ Ε Ι Σ Π Α Ν Τ Α Σ ' Ε Π Α Φ Η